

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-14>**«...ПОБАЧИТИ ЖИВИХ ЛЮДЕЙ...»: ДОБА, МІСТА, ПОДІЇ ОЧИМА ІСТОРИКА.****Рецензія на книгу: Турченко Ф. Г. Перед викликами епохи. Спогади історика.****Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2023. 400 с.****Д. М. ЧОРНИЙ**, д. іст. наук, проф.,
професор кафедри українознавстваe-mail: d.chornyi@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна*

Нещодавно мені пощастило познайомитися із спогадами відомого історика, доктора історичних наук, професора Федора Григоровича Турченка. Розпочав читати їх із другого розділу «У Харківському університеті», два параграфи якого – «Студент» та «Конфлікт із «Системою» обіцяли занурити в атмосферу життя історичного факультету університету, до якого я вступив через якихось шість років після того, як Ф.Г. Турченко завершив навчання. І я не помилюся із вибором. Знайомі викладачі, правдивість відтвореної автором атмосфери стали запорукою того, що автор чесно, неупереджено, відверто пише про своє життя, свої настрої, емоції. Цей розділ став лакмусовим папірцем довіри до тексту і спонукав до подальшого уважного читання.

Спогади охоплюють період від дитинства автора до подій 2022 р., складаються з 11 розділів, зокрема крім зазначеного вище, «На малій батьківщині», «Транзит: Харків-Сумщина-Харків», «У Запорізькому педінституті», «Становлення університету», «Перебудова і проголошення Незалежності України», «На чолі історичного факультету», «Мої шкільні підручники з історії», «Між наукою і політикою (2001-2010)», «В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)», «Тилове життя в умовах новітньої російсько-української війни» (та 27 параграфів), а також «Передмови», «Замість післямови». В «Іменному покажчику» до книги зафіксовано понад 700 імен, з яких не менше половини – безпосередні герої спогадів, з якими Ф. Г. Турченко перетинався на своєму життєвому шляху. Автор приділив увагу односельцям і однокурсникам, тим, з ким працював на комсомольській роботі в Сумській області і в партійних осередках Запоріжжя, в університетських аудиторіях Харкова і Запоріжжя, співробітникам різноманітних державних установ регіонів та Києва. Розділи і параграфи мемуарів, як наприклад, «На малій батьківщині», «Конфлікт із «Системою», «Мої шкільні підручники з історії», «Моя революція», «В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)», «Історія у школі і в університеті» відзначаються динамічністю та закрученістю сюжету і часом читаються як захоплюючий детектив. Ретельно і з любов'ю підібрані фото, якими проілюстровані всі розділи книги, фактично є самостійним джерелом інформації.

У «Передмові» Ф. Г. Турченко пише: «Як професійного історика мене цікавили не лише дати і події, а епоха і моє її бачення. У широкому сенсі – це доля покоління через призму індивідуального сприйняття» [с. 6]. На с. 171 Ф.Г. Турченко сформулював авторське кредо, яке він сповідував, працюючи над докторською дисертацією: «хотілося побачити живих людей». Цей фокус він втілює у життя і в своїх спогадах.

Теплота і увага до кожного з членів своєї родини – одна з рис характеру автора мемуарів. Не можуть не запам'ятися рядки про батьків історика: «Якщо наша мати була берегинею роду, то батько – його матеріальною і, до певної міри, інтелектуально-психологічною основою» [с. 9-20, 29-31]. І це не лише оціночне судження. Воно підкріплене конкретними фактами повсякденного життя родини в слобожанському селі другої половини ХХ ст. Так само тепло і

©Чорний Д. М., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

докладно він пише про родину дружини [с. 93-95]. Не покидає автора виняткова коректність та людяність і щодо тих членів сім'ї, позиція яких його засмутила. Навіть коли зіткнувся із ставленням молодшої сестри, що опинилися в Росії, він скоріш із сумом, ніж засудженням переказує її позицію: «Кілька днів з Ніною йшли довгі розмови сам на сам, але вони ні до чого не привели: Ніна була переконана, що «іх там нет», а ми перебуваємо в полоні американської пропаганди, невдовзі довідаємося всю правду і одумаємося. Із цим вона і повернулася до Санкт-Петербурга, а я – до Запоріжжя» [с. 346].

Розповідаючи про початки свого студентського життя, Ф.Г. Турченко називає п'ять адрес проживання в Харкові в перші місяці перебування в статусі студента історичного факультету. Одне це вже само по собі віддзеркалює складнощі повсякденного життя студента в середині 1960-х років. Зокрема, дуже соковито і точно передає Ф.Г. Турченко атмосферу та особливості життя людей в районі поблизу Благовіщенського базару – провулку Лопанському, вул. Коцарській. Цей район добре знайомий мені і довідатись про враження людини, яка вперше потрапила до мого рідного міста, було дуже цікаво. Якби інформація була упередженою, можна було б заперечувати. В даному випадку я отримав правдиві оцінки.

Розповідаючи про своїх колег по навчанню, Ф.Г. Турченко зазначає: «Курс виявився фрагментованим: старші (як правило, комуністи-стажники і демобілізовані з армії, що пройшли, по суті, поза конкурсом), і недавні випускники, які поділилися на кілька груп.... Цей поділ на групи сформувався ще у вересні 1965 року, коли курс перебував на сільгоспроботах у Буринському районі Сумської області» [с. 47]. Можу сказати, що так само було і на нашому курсі в середині 1970-х років – і фрагментація, і спосіб формування груп спілкування. Хіба тільки з тією різницею, що нас було майже вдвічі більше, а на сільгоспроботах ми опинилися в с. Бакшеївка Вовчанського району Харківської області.

Дізнатися про атмосферу, в якій жили студенти університету в другій половині 1960-х років: диспути щодо бардівської пісні, сталінізму, знайомство із самвидавом, було важливо, адже в мої студентські роки подібного діапазону дискусій не було. Мабуть, настання доби застою позначилося на повсякденні студентів 1970-х років. Наприклад, мені найбільше вкарбувалося в пам'ять обговорення проблем НЛО і знайомство з деякими, віддрукованими на друкарській машинці, текстами на цю тему [с. 54, 66].

Дуже коротко, на жаль, у спогадах згадано про керівника факультету: «Декан – професор Степан Іванович Сидельников – інвалід війни, сувора, але справедлива людина» [с. 46]. Мені, наприклад, він запам'ятався завдяки захопливим розповідям студентів старших курсів, які обіцяли вишукані страви в його виконанні в рамках дисципліни, яку він викладатиме.

Як свідчить текст спогадів, доволі привабливу інтелектуальну атмосферу на історичному факультеті створювали викладачі. «Ми дізнавалися багато принципово нового. Викладачі, у межах «припустимого», спонукали нас до дискусій» – згадує Федір Григорович, і додає: «Багато «родзинок», матеріалів для роздумів дарували нам й інші викладачі». В даному випадку маються на увазі представники загальноуніверситетських кафедр. «Усе це було цікаво і пізнавально, хоча й не завжди давалося легко» – підсумовує автор спогадів [с. 52, 53]. Він згадує доцентів Валентину Шиловцеву, Володимира Івановича Кадєєва, професорів Кирила Карповича Шияна, Георгія Миколайовича Попова. Зокрема, останній – професор, доктор історичних наук – викладав історію КПРС. «Але мене цікавила не стільки історія компартії, скільки особистість професора, його «експресивні» форми спілкування з аудиторією» – пише Ф.Г. Турченко і розповідає про особливості особистості Г.М. Попова [с. 57]. «Із філософією на факультеті ми познайомилися на другому курсі, коли «діалектичний матеріалізм» у нас викладав доцент Г. М. Садовський, а «історичний матеріалізм» – доцент І.Д. Ковальова» – пише Ф.Г. Турченко і присвячує багато теплих слів цим викладачам [с. 57, 58-59]. До речі, нам діамат також читав Г.М. Садовський.

Особливу роль у житті Ф.Г. Турченка, його становленні як особистості та фахівця, відіграв професор, доктор історичних наук І.К. Рибалка. Зі сторінок книги можна простежити, як відбувався рух назустріч один одному цих двох яскравих представників історичної науки, формувалася взаємна приязнь, довіра, співпраця.

Про свого майбутнього учителя [с. 6] майбутній студент почув після вступного іспиту, який, до речі, був складений на відмінно. Екзаменатор Роман Лях розповів, що І.К. Рибалка – «найкращий знавець історії України в Радянському Союзі» [с. 44]. «На третьому курсі необхідно було визначатися зі спеціалізацією. Я обрав кафедру історії України, якою керував професор Іван Рибалка», – зазначає Ф.Г. Турченко. Можна припустити, що це був «запрограмований» вибір, вибір долі. Адже, визнає автор спогадів, «про Івана Климентійовича я до третього курсу знав небагато. Він викладав нам історію України 1917-1961 рр. Запам'ятався академічний стиль, який поєднувався з людяністю, простотою в спілкуванні. Лекції читав українською мовою (як і решта викладачів цієї кафедри). На факультеті це був виняток» [с. 62].

Ф. Г. Турченко пише, що велике значення для нього мали неформальність відповідей з боку І. К. Рибалки на гострі запитання, ґрунтовний характер бесіди із професором під час заліку, велика увага до кожного студента. «У нього був зошит, – зазначає Ф. Г. Турченко, – де були прізвища студентів за багато років, а також інформація про їхню успішність. Для нього навчальний процес був альфою і омеґою університетського життя» [с. 63]. Дуже точні враження, маю констатувати. У нас І. К. Рибалко читав курс Історії України ХІХ – початку ХХ ст. Всупереч усталеній практиці, що лектор веде семінарські заняття в першій групі, яка завжди вважалася найсильнішою на курсі, він взяв нашу, третю групу, і дуже цікаво відпрацював семестр.

Привертало симпатії автора спогадів те, що І.К. Рибалка відверто висловлював свою позицію щодо співвідношення навчання і громадської роботи в житті студента, яка не подобалася членам компартії [с. 64]. Винятково уважно поставився І.К. Рибалко до автора мемуарів, коли мала місце спроба відррахувати Федора Григоровича з університету. У параграфі «Конфлікт із «Системою» описано, як І.К. Рибалка ходив до проректора, був присутнім на засіданні комітету комсомолу і використав весь свій авторитет, щоби захистити здібного студента. Надалі він надавав Федору Григоровичу практичні поради щодо того, як подолати цю кризову ситуацію і підбадьорив його словами, що чекає в аспірантуру [с. 78], допомагав із вибором теми кандидатської дисертації і роботою над нею. Під час навчання в аспірантурі «робота над кандидатською дисертацією, дискусії з колегами, консультації з Василем Микитовичем [Довгополом – Д.Ч.] і розмови з Іваном Климентійовичем дозволили мені, нарешті, підійти до розуміння вузлових проблем української історії, і остаточно зрозуміти, що Україна має власний історичний шлях, що вона справді не Росія і ніколи не була Росією», – зазначає Ф.Г. Турченко. Як свідчать спогади, величезну роль у формуванні Ф.Г. Турченка як науковця відіграли саме студентські роки, особливо отриманий науковий багаж завдяки курсу «Історіографія історії України», який викладав І.К. Рибалка [с. 65, 124, 169-170, 215, 217-219], співпраця із яким не припинялася у подальші роки [с. 170-171]. У Запоріжжі працюючи завідувачем кафедри, деканом історичного факультету Ф.Г. Турченко завжди намагався підтримувати в колективі виняткову атмосферу людяності, фахового підходу, наукового пошуку. Про це свідчать сторінки тексту про принципи підбору кадрів викладачів, виховання молодих науковців, організацію наукових досліджень [с. 175-176, 206]. Тож спогади переконливо доводять, наскільки базовою є університетська освіта, атмосфера на факультеті, роль уважного і щирого наставника в усьому подальшому житті людини.

Інтелектуальна «пожива» студентів-істориків 1960-х років теж не менш важлива для розуміння формування особистості автора мемуарів. Ф. Г. Турченко пише про такі монографії, як «Свое и чужое» філософа, письменника з НДР Альфреда Курелли [с. 59-60], американського соціолога і публіциста Скотта Нірінґа «Свобода: обещание и угроза» [с.83]. Інтерес до західної думки, як свідчать спогади, допоміг у виборі його подальших кроків на науковому і життєвому шляху.

Величезний період життя автора мемуарів пов'язаний із Запоріжжям. Про це місто мені відомо, здавалось, багатенько, адже в рамках своїх урбаністичних досліджень неодноразово торкався його історії. Але відчутти дух міст та глибину його трансформації протягом ХХ ст. я зміг тільки прочитавши спогади Ф. Г. Турченка. Ось як подає враження від простору міста автор мемуарів: «Як наслідок цілеспрямованої діяльності місцевої комуністичної верхівки у Запоріжжі було сформоване історичне середовище, яке слугувало закріпленню в історичній пам'яті жителів

радянських міфів і стереотипів. Так, головний проспект обласного центру називався ім'ям Леніна. Проспект закінчувався площею Леніна, на якій стояв пам'ятник Леніну. Пам'ятник вказував рукою на Дніпрогес, якому ще в 30-х рр. присвоїли ім'я Леніна. Перед греблею утворилося озеро, якому також дали ім'я Леніна. На озері височів острів Леніна. Нарешті, один із районів Запоріжжя також назвали іменем Леніна. І це при тому, що Ленін ніколи не відвідував не лише Запоріжжя, а й Україну взагалі. Водночас радянська влада так і не спромоглася гідно увічнити пам'ять Т. Г. Шевченка, який свого часу побував у Запоріжжі і присвятив його минулому багато безсмертних творів» [с. 147]. Як свідчить весь подальший текст спогадів таке нав'язане історичне середовище дуже сильно впливало на еліту і багатьох рядових мешканців. Воно не могло не позначитися на глибокій вкоріненості радянських та імперських стереотипів, практик життя та діяльності. Сторінки спогадів, що торкаються складнощів подолання спадку минулого, до чого був причетний автор як професор, декан, проректор Запорізького університету, депутат Обласної ради, член демократичних проукраїнських партій і організацій міста, стають чіткими, коли починаєш відчувати атмосферу простору міста. Читаючи спогади, стає зрозумілим, що не випадково прощання із монументальними і ментальними слідами тоталітарного минулого відбувалося у Запоріжжі протягом тривалого часу. Автор спогадів зазначає: «Визначним стало 19 лютого 2016 року, коли міська рада прийняла рішення про демонтаж (протягом місяця) пам'ятника Леніну на площі Леніна перед Дніпрогесом. Із 20 лютого площа Леніна була перейменована на Запорізьку площу, а 17 березня після 30-годинних демонтажних робіт найбільший в Україні пам'ятник Леніну за допомогою спеціальної техніки і тросів було знято з постаменту» [с. 345]. А перед тим навіть в січні 2014 р. символічно виглядало перебування на площі міста, контрольованій силовиками, однієї єдиної людини: журналіста Володимира Москаленка, що був представником руху опору системі і який на прискіпливі питання правоохоронців змушений був відповідати «Шукаю олівець!» [с. 327].

Створення новітніх шкільних підручників з історії України залишається мало відомою широкому загалу. Ф. Г. Турченко був, що називається, всередині цього процесу, добре обізнаний із мотивами дій різних політиків та науковців, перебігом подій. Залаштунковим і «відкритим» перипетіям їх появи присвячені восьмий розділ спогадів, останній параграф книги «Історія у школі і в університеті» [с. 227-262, 365-381]. Ці сторінки вельми актуальні сьогодні, по-перше, в контексті тих змін, які пропонується вносити в шкільне викладання історії України в 2024 р. По-друге, після звільнення Харківщини від російських окупантів громадськість отримала докази того, що шкільний підручник агресор розглядає як знаряддя своєї боротьби із всім українським. Тому вважаємо, до міркувань Ф. Г. Турченка з даного питання слід дослухатися. Вони виглядають дуже повчальними.

Автор спогадів відверто пише про риси, притаманні регіональній еліті півдня України. Їх не можна назвати проявом «множинної лояльності», про існування якої в радянські часи згадує Ф. Г. Турченко [с. 79]. На наш погляд мова йде швидше про мімікрію еліти. Такий спосіб поведінки дуже яскраво проілюстрований на прикладі В. О. Богуслаєва, знакового для міста підприємця.

Автор спогадів вперше стикнувся із ним на початку роботи над новими підручниками для української школи: «Під час роботи над обґрунтуванням постало питання фінансування, і в мене виникла ідея залучити до роботи над проектом місцеве підприємство – гігант авіаційного моторобудування, який за ініціативою молодого і енергійного директора В'ячеслава Олександровича Богуслаєва одержав нову назву – «Мотор-Січ». Цю обставину я сприйняв як прояв інтересу директора до козацької проблематики. Відбулася зустріч ректора В. О. Толока, директора В. О. Богуслаєва, на якій був присутнім і я. Директора зацікавила наша ініціатива...» [с. 203]. Як показали наступні події, особливо під час повномасштабного російського вторгнення в Україну, В. О. Богуслаєв у жовтні 2022 р. був арештований. «Йому інкримінували колабораціонізм і діяльність на користь держави-агресора. Стаття – «Державна зрада». Багато жителів міста, які добре знали про антидержавну діяльність В. Богуслаєва, згадали вислів: «Скільки ниточці не витися, а кінець все одно буде». Щодо проросійського середовища, то воно використало цей арешт колаборанта для спроби політичної дестабілізації. Почали поширюватися

чутки, що тепер підприємство і весь Шевченківський район стануть мішенню для ракетних атак росіян. Була спроба навіть збирати підписи працівників «Мотор-Січі» на підтримку директора, звинуваченого в державному злочині. Провокатори стверджували, що «Мотор-Січ», який «годує пів міста і має домовленість із Путіним про збереження заводу», припинить працювати» [с. 387].

Подібні настрої проросійського середовища підтримувалися на багатьох рівнях в місті та області. Персоніфікували їх іноді дуже специфічні постаті. Так, Ф. Г. Турченко згадує про свою роботу в обласній раді: «Мене включили в комісію з питань законності, боротьби з корупцією, депутатської етики, прав людини, інформації та свободи слова. Цією комісією керував молодий, років сорока, регіонал з дивним прізвищем – Олесь Запорожець. Цим прізвищем він привернув до себе увагу, і я почав придивлятися до нього. Виявилося, що цей О. Запорожець був колись Олексієм Якушевим і починав під цим прізвищем навчання на одному курсі історичного факультету ЗДУ з Олександром Старухом. Потім переїхав до Москви, там здобув вищу освіту і повернувся до Запоріжжя з новим прізвищем. Із чим була пов'язана ця метаморфоза, я у нього не питав. Пам'ятаю лише, що після Революції Гідності він кудись зник» [с. 311].

На наш погляд, книга спогадів Ф.Г. Турченка має бути широко відома в Україні. Можливо, її варто перевидати, збільшивши тираж. Якщо це буде можливо, ми б порадили відкоригувати в деяких місцях стиль подання матеріалу [с. 179, 201, 259]. Наприклад, розповідаючи про боротьбу за українську версію історії України, в книзі зазначено: «На цей час вже закінчилося анкетування вчителів. Але його результати не виправдали очікування ініціаторів. На засіданні колегії обласного управління освіти, яке відбулося 22 березня 1995 р., було оголошено, що з концепцією підручника не погодилися 30 відсотків респондентів. Насправді, більшість на ключове запитання «Согласны ли Вы с исторической концепцией учебника?» не відповіли чітко: «В чем-то да, в чем-то нет» [с. 259]. Тож незрозумілою залишається позиція вчителів: чого в ній було більше – підтримки підручників, невизначеності чи засудження.

На наш погляд необхідно унормувати вживання деяких термінів. Прочитання спогадів переконало мене, що слід, наприклад, відмовитися від використання терміну «губернатор» [с. 302, 332 та ін.] щодо голів обласних адміністрацій в Україні, адже це означає фактичне підігрування імперським традиціям. Ми розуміємо, що вживання терміну губернатор міцно увійшло в повсякденну практику, але з цим треба теж розірвати.

Проте всі наші зауваження мають винятково частковий характер. Можемо констатувати, що задум автора повністю реалізовано: читач може побачити живих людей, що творили Українську історію в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Спогади легко читаються, інформативно насичені, емоційно забарвлені та містять великий обсяг даних, які можуть бути корисними сучасним і майбутнім дослідникам, що працюють в царині історії повсякдення радянської та пострадянської доби, політичної історії України другої половини ХХ – початку ХХІ ст., урбаністичних студій, інтелектуальної історії, постколоніальних студій.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Текст надійшов до редакції 05.10.2024. / The text was received by the editors 05.10.2024.

Текст затверджено до друку 08.11.2024. / The text is recommended for printing 08.11.2024.